348sk22

२२

वृत्तिपरिचयः

प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्ये वृत्ति इति शब्दः बहुषु शास्त्रेषु दृश्यते। परन्तु शास्त्रस्य भेदे सति वृत्तिशब्दस्यापि अर्थभेदः जायते। यथा- परार्थाभिधानं वृत्तिः इति व्याकरणशास्त्रे सुप्रसिद्धम्। साहित्यशास्त्रे तु अर्थबोधं प्रति अनुकूलः कश्चित् व्यापारः वृत्ति इति नाम्ना सुख्यातः वर्तते। तत्रापि वेदवेदान्तादिशास्त्रेषु यत् शास्त्रवाक्यं वर्तते, तेन शास्त्रवाक्येन तु साक्षात् शास्त्रार्थः प्रतिपाद्यते। साहित्यशास्त्रे तु प्रायः साक्षात् न कमपि अर्थं प्रतिपादयति। तत्र तु लक्षणावृत्तेः व्यञ्जनावृत्तेः च प्रयोगं करोति। यथा- भवतः क्व गृहम् इति प्रश्नः। उत्तरकर्ता तु ग्रामस्य शीतत्वपावनत्वादिधर्मस्य कथनाय गङ्गायां घोषः इति उत्तरति। अर्थात् साक्षात् उत्तरम् अदत्त्वा लक्षणावृत्त्या उत्तरति। एवञ्च सन्ध्यावन्दनं कुरु इति साक्षात् माता पुत्रं न कथयति। अपि तु गतोऽस्तमर्कः इति कथनेन व्यञ्जनावृत्त्या सन्ध्यावन्दनं कुरु इत्यर्थः गम्यते। काव्यादिषु लक्षणावृत्तेः व्यञ्जनावृत्तेश्च प्रयोगः भूयशः दरीदृश्यते। मूलार्थः गुप्ततया विद्यते। तस्मात् काचित् चमत्कृतिः दृश्यते। आदौ किञ्चित् वाक्यं श्रुतम्। ततःपरम् अभिधावृत्त्या शब्दस्य सङ्केतितार्थं स्मरति। ततः तात्पर्यवृत्त्या परस्परं पदार्थानाम् अन्वयेन शाब्दबोधः जायते। शब्दानां सङ्केतितार्थस्मरणात् परं कश्चित् बाधः भवति चेत् लक्षणावृत्तिः आश्रीयते। यथा- गङ्गायां घोषः इत्यस्य जलप्रवाहे ग्रामस्य अवस्थानासम्भवात् लक्षणावृत्त्या गङ्गाशब्दस्य गङ्गातीरम् इति अर्थः प्रतिपाद्यते। एवञ्च गतोऽस्तमर्कः इत्यत्र सूर्यः अस्तं गतः इत्यर्थे तात्पर्यं नास्ति। अत एव व्यञ्जनावृत्त्या सन्ध्यावन्दनं कुरु इत्यर्थः प्रतिपाद्यते। तात्पर्यवृत्त्या शब्दानाम् अन्वयमुखेन शाब्दबोधः प्रतिपाद्यते। प्रकृतपाठे अस्मिन् वृत्तिचतुष्टयं संक्षेपेण आलोच्यते।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- वृत्तीनां लक्षणादिकं ज्ञातुं समर्थो भवेत्।
- शाब्दबोधप्रक्रियां ज्ञातुं योग्यो भवेत्।
- लक्षणावृत्तिं ज्ञातुं समर्थो भवेत्।
- लक्षणावृत्तेः प्रयोगं कर्तुं शक्नुयात्।
- कुत्र लक्षणा प्रवर्तते इति विषये बोद्धुं शक्नुयात्।

- वाक्ये स्वयं लक्षणायाः प्रयोगं कर्तुं प्रभवेत्।
- लक्षणायाः प्रयोजनं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- व्यञ्जनावृत्तिं ज्ञातुं समर्थो प्रभवेत्।
- व्यञ्जनावृत्त्या प्रतिपादितार्थं बोद्धुं पारयेत्।
- व्यञ्जनावृत्तेः व्यवहारं कर्तुं पारयेत्।
- का तात्पर्यवृत्तिः इति ज्ञातुं प्रभवेत्।
- तात्पर्यवृत्तेः स्वरूपं बोद्धुं शक्नुयात्।
- कुतः न अभिधया वाक्यार्थावबोधः इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- तात्पर्यवृत्तेः प्रयोजनं ज्ञातुं शक्नुयात्।

२२.१) वृत्तिलक्षणम्

शब्दश्रवणजन्यार्थबोधं प्रति शब्द एव कारणम्। कारणे सति कार्यं सम्भवेत्। अतोऽत्रापि अर्थबोधं प्रति अनुकूलः कश्चिद् व्यापारो वर्तते। प्राचीनभारतीयाचार्याणां नये अयं व्यापार एव वृत्तिरित्युच्यते। अर्थात् शब्दो हि कारणं, तत्कारणं प्रति व्यापारो हि वृत्तिः। साहित्यशास्त्रे वृत्ति इति शब्दः पारिभाषिकः। अत्र शक्तिः एव वृत्तिः। यया शक्त्या अर्थः प्रतिपाद्यते, सा वृत्तिः।

२२.२) वृत्तेः प्रकारभेदः

वृत्तिः प्रधानतः त्रिविधा अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जनाभेदेन। केचित्तु तात्पर्यम् अपि वृत्तेः भेदत्वेन स्वीकुर्वन्ति। अतः वृत्तिः चतुर्धा अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जना-तात्पर्यभेदेन। वृत्तेः प्रकारम् अवलम्ब्य पण्डितानां मतपार्थक्यं दरीदृश्यते।

केचन आचार्याः वदन्ति यदभिधावृत्त्या एव सर्वे एव अर्थाः प्रतिपादिताः भवन्ति। अतो लक्षणादिवृत्तीनां स्वीकारे नास्ति किमपि प्रयोजनम्। यथा मुकुलभट्टेन तस्य अभिधावृत्तिमातृकायाम् उक्तं यत् लक्षणा अभिधान्तर्गता एव।

महिमभट्टेन शब्दस्य एका एव अभिधावृत्तिः स्वीकृता। तन्मते यत्र अभिधाम् अन्तरेणैव अर्थबोधो भवति। तत्र अनुमितिसाहाय्येन एव भवति। अर्थात् लक्ष्यार्थस्तु अनुमितिगम्यः। स्वकीये व्यक्तिविवेकग्रन्थे लक्षणायाः पृथगस्तित्वं न स्वीकृतम्।

आचार्येण नागेशभट्टेन विरचिते परमलघुमञ्जूषानामकग्रन्थे पृथक्तया लक्षणावृत्तिस्तथा व्यञ्जनावृत्तिः स्वीकृता। तथापि अभिधावृत्तिस्तथा लक्षणावृत्तिः एकस्याः शक्तेरेव प्रकारभेदतया उल्लिखिता।

प्रसङ्गेऽस्मिन् नैयायिकानां मतमपि गुरुत्वपूर्णम्। ते अपि अभिधावृत्तिं लक्षणावृत्तिञ्च स्वीकुर्वन्ति। तन्नये व्यञ्जनावृत्तिस्वीकारेण नास्ति प्रयोजनम्। नैयायिकाः व्यञ्जनावृत्तिं खण्डयितुं विविधमूलग्रन्थान् तथा टीकाग्रन्थान् प्रणीतवन्तः। तन्मध्ये महिमभट्टविरचितः व्यक्तिविवेक इति तथा माधवतर्कसिद्धान्तविरचिता शक्तिवादस्य टीका अतीव गुरुत्वपूर्णा। आचार्यजयन्तभट्टेनापि तस्य

न्यायमञ्जरीग्रन्थे व्यञ्जनावृत्तिं खण्डयितुं प्रयत्नः विहितः। यतो हि वैशेषिकदर्शनं न्यायदर्शनस्याङ्गतया गण्यते। अतो बहवो वैशेषिकदार्शनिकाः अपि व्यञ्जनावृत्तेरस्वीकारे सममेव मतं पोषयन्ति। मीमांसका अपि व्यञ्जनावृत्तिं न स्वीकुर्वन्ति। तन्नये अभिधां लक्षणां च व्यतिरिच्य योऽर्थः प्राप्यते स तु अर्थापत्तिप्रमाणेनैव भवतीति। किन्तु परवर्तिकाले कोऽपि अर्थापत्तिं वृत्तिरूपेण न स्वीकृतवान्। वस्तुतः अर्थापत्तिप्रमाणं न्यायसम्मतम् अनुमानवदेव तुलनीयम्।

किन्तु अपरतः वैयाकरणैः सह अन्यालङ्कारिकाः अपि व्यञ्जनावृत्तेः प्रयोजनीयताम् उपलब्धवन्तः। प्रसङ्गेऽस्मिन् नागेशभट्टस्य मतं गुरूत्वपूर्णम्। तेन लघुमञ्जूषाग्रन्थे उक्तम्– सा वृत्तिस्त्रिधा शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च इति। मुख्यार्थो बाधितो भवतु न भवतु वा, मुख्यार्थेन सह सम्बन्धः अस्तु मास्तु वा, मुख्यार्थः प्रसिद्धो भवतु अप्रसिद्धो वा भवतु, वाच्यादिव्यतिरिक्तो योऽर्थ उपलब्धो भवति, तस्योद्बोधकसंस्कारविशेष एव व्यञ्जना इति नागेशसिद्धान्तः। आचार्य आनन्दवर्धन एव प्रथमं व्यञ्जनावृत्तेरुपरि गुरुत्वमास्थाय ध्वनिप्रस्थानं प्रतिष्ठापयितुं ध्वन्यालोकनामकग्रन्थं प्रणीतवान्। टीकाकारोऽभिनवगुप्तोऽपि वृत्तिमिमां स्वीकृतवान्। अभिधालक्षणतात्पर्यैः सह व्यञ्जनापि स्वीक्रियते।

व्यञ्जनावृत्तिस्वीकारे मम्मटाचार्यस्य मतमपि उल्लेखयोग्यम्। अतः परं केचिद् आलङ्कारिकास्तथा आचार्या मन्यन्ते यत् अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जनावृत्तिं व्यतिरिच्य तात्पर्यनामिका वृत्तिरपि वाक्यार्थप्रतिपादने सहायिका भवति। किन्तु केचन आलङ्कारिका वदन्ति यद् यद्यपि तात्पर्यवृत्तिः वाक्यार्थनिर्णये साहाय्यं करोति नैषा वृत्तिः। पुनः केषाञ्चिन्नये वक्तुरिच्छा एव तात्पर्यवृत्तिरिति तदुच्यते भाषापरिच्छेदे – "वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्"इति। अन्येषां केषाञ्चन मते पुनः ईश्वरेच्छा एव तात्पर्यवृत्तिः। प्रसङ्गेऽस्मिन् एतद् वक्तुं शक्यते यत् नवीननैयायिकानां ग्रन्थेषु तात्पर्यवृत्तेः पृथक्तया उल्लेखो नास्ति। वैयाकरणानां मतमपि नैयायिकानां मतमिव। वेदान्तिनोऽपि तात्पर्यं पृथक्तया न स्वीकुर्वन्ति।

किन्तु सन्ति केचन आलङ्कारिकास्तथा आचार्या ये तात्पर्यवृत्तिं गुरुत्वपूर्णवृत्तिरूपेण स्वीकुर्वन्ति। आचार्यधनिकेन तस्य काव्यनिर्णयग्रन्थे उक्तम्– 'यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम्' इति। अर्थात् तन्मते अभिधावृत्तिं लक्षणावृत्तिञ्च व्यतिरिच्य ये तावद् रसादयोऽर्थाः वर्तन्ते, तात्पर्यवृत्तिसाहाय्येन तेषां ज्ञानं भवति। प्रयोजनानुसारं तात्पर्यवृत्तिः सर्वविधमर्थं प्रकाशयितुं समर्था भवति। धनिक इव मम्मटविश्वनाथाद्यालङ्कारिका अपि वृत्तिचतुष्टयं स्वीकुर्वन्ति अर्थात् तेऽपि तात्पर्यवृत्तिं स्वीकुर्वन्ति। मम्मटः तात्पर्यवृत्तेरस्तित्वं समर्थयन् काव्यप्रकाशे उक्तम् –" अभिधा-तात्पर्य-लक्षणात्मक-व्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिव्यापारोऽनपह्नवनीय एव" इति। परवर्ती आचार्यो विश्वनाथोऽपि तात्पर्यस्वीकारविषये मम्मटपन्थी। सिद्धान्तमुक्तावलीकृता विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन उक्तम् आसत्त्यादिवत् तात्पर्योऽपि शाब्दबोधं प्रति कारणमात्रमिति। काव्यजगति अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना, तात्पर्यमिति वृत्तिचतुष्टयम् अभिलसति।

२२.३) अभिधा

अभिपूर्वकाद् धा-धातोः अङ्-प्रत्ययेन अभिधाशब्दोऽयं निष्पन्नः। प्रत्येकं शब्दानां सर्वजनप्रसिद्धः कश्चिद् मुख्याऽर्थो वर्तते। सूर्यचन्द्रादीनामुच्चारणेन तेषां स्वकीयार्थप्रतीतिर्भवति। शब्दो

येन व्यापारेण वृत्त्या वा लोकप्रसिद्धम् अर्थं बोधयति स व्यापारो वृत्तिर्वा अभिधा इत्युच्यते। आचार्यमम्मटेन तस्य काव्यप्रकाशग्रन्थे अभिधालक्षणं निरूपितं– "स मुख्याऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते" इति। शब्दस्य येन व्यापारेण शक्त्या वा शब्दस्य सङ्केतितार्थबोधो जायते साभिधा इत्युच्यते। इयम् अभिधा शक्तिरिति सङ्केत इति वा उच्यते। शक्तिविषयकालोचनायां सिद्धान्तमुक्तावलीकृता विश्वानाथेन उक्तम् - 'यत् पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्ध एव शक्तिः' इति। अस्मात् शब्दाद् अयमर्थो बोध्यव्य इति या ईश्वरेच्छा सैव शक्तिरित्युच्यते – शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। "सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरेच्छारूपा" इति सिद्धान्तमुक्तावली। अयं सङ्केतः शब्दस्य शक्तिग्राहकः। अर्थाद् एकस्माद् निर्दिष्टशब्दात् एको निर्दिष्टोऽर्थ एव बोद्धव्यः। यथा घटशब्दात् कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः इति अयमर्थ एव बोद्धव्यः, नान्यः कश्चिदर्थः। यथा घटमानय इति एकं वाक्यं श्रुतम्। ततः परम् अभिधावृत्त्या घटशब्दस्य कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः बोध्यते। प्रकृते घटशब्दस्य सङ्केतितार्थः कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः। यतो हि अस्मात् घटशब्दात् कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः इति अयम् अर्थः बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छा वर्तते। एवमेव आनय इत्यस्य अपि अभिधावृत्त्या आनयनरूपक्रियां बोधयति। घटशब्दात् अभिधावृत्त्या कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः इति आयाति। स च वाच्यार्थः भवति। दर्पणकारः विश्वनाथः स्वकीये साहित्यदर्पणनामके ग्रन्थे अभिधायाः लक्षणं प्रोक्तम् - "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनात् अग्रिमाभिधा" इति। अर्थात् साक्षात् सङ्केतिते अर्थे शब्दस्य यः मुख्यः वृत्यन्तरानुजीवकः व्यापारः वृत्तिः साभिधा। शब्दस्य सङ्केतितार्थः यया वृत्त्या बोध्यते, सा अभिधावृत्तिः। इयञ्च मुख्या वृत्तिः वर्तते। अर्थबोधनाय इयं वृत्तिः सर्वदा आदौ प्रवर्तते। लक्षणाव्यञ्जनावृत्त्योः प्रवृत्तेः पूर्वम् अभिधावृत्तिः प्रवर्तते। तस्मात् लक्षणाव्यञ्जनावृत्ती अभिधावृत्त्याश्रिते। अभिधावृत्तिस्तु अन्याम् वृत्तिं न आश्रयति। शक्त्यपरपर्यायसङ्केतितार्थबोधजनको व्यापारः अभिधा। सङ्केतश्च शक्तिग्राहकः समयः। स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकः इत्युक्तं सङ्गच्छते। घटमानय इत्यत्र अभिधावृत्त्या घटशब्दस्य कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः इति सङ्केतितार्थः बोध्यते। घटम् इति शब्देन सह कम्बुग्रीवादिमतः पदार्थस्य सम्बन्धः अस्तीति ज्ञानम् अभिधावृत्त्या सम्भवति। यतो हि अस्मात् घटशब्दात् कम्बुग्रीवादिमतः पदार्थस्य ज्ञानं भवतु इति ईश्वरेच्छा वर्तते। स च सङ्केतितार्थः अभिधावृत्त्या एव बोध्यते। येन शब्देन सङ्केतितार्थः प्रतिपाद्यते, स वाचकः इत्युच्यते। यथा घटशब्दः वाचकः भवति। अभिधावृत्त्या यः अर्थः प्रतिपाद्यते, स वाच्यः। यथा - कम्बुग्रीवादिमान् पदार्थः इति वाच्यार्थः।

२२.४) अभिधाप्रक्रिया/सङ्केतग्रहोपायः

कश्चित् समुत्पन्नसङ्केतज्ञानविशिष्टः जनः द्वितीयं कञ्चन समुत्पन्नसङ्केतज्ञानविशिष्टं जनं लक्षीकृत्य गामानय इति वाक्यं प्रयुङ्क्ते। ततः द्वितीयः जनः गोः आनयनरूपं कर्म करोति। तृतीयः कश्चित् सङ्केतज्ञानहीनः बालः एतत् सर्वं पश्यति। ततः अश्वमानय इति वाक्यं प्रयुङ्क्ते। तदा अश्वस्य आनयनरूपं कर्म करोति। एतदपि तृतीयः जनः पश्यति। द्वितीयवाक्ये अश्वपदसन्निधानात् गोभिन्नस्य वस्तुनः आनयनं सम्भवति। एतेन ज्ञायते यत् गोशब्दस्य सङ्केतः सास्नालाङ्गूलमति प्राणिनि वर्तते, अश्वशब्दस्य च घोटके सङ्केतः वर्तते इति जानाति। ततः परं गां बधान इति वाक्यस्य श्रवणात् परं गोः बन्धनरूपकार्यं करोति। बधान इति भिन्नक्रियापदसन्निवेशात् भिन्नं कार्यं जायते। एतेन आनयनपदस्य

आनयनक्रियायां बधानपदस्य बन्धनक्रियायां सङ्केतः विद्यते इति ज्ञानं जायते। पदानां त्यागसंयोगाभ्यां सङ्केतरहितस्य जनस्य सङ्केतज्ञानं जायते।

क्वचिच्च प्रसिद्धार्थपदसाहचर्यात् बालः सन्दिग्धसङ्केतस्य शब्दस्य सङ्केतम् अवधारयति। यथा 'इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' इत्यत्र मधु करोतीति व्युत्पत्त्या मधुकरशब्दस्य भ्रमरे सङ्केतः मधुमक्षिकायां वेति। तदा भ्रमरः पङ्कजे पूर्वं मधुपानं करोति इति दृश्यं तु अस्माभिः दृष्टम्। एतेन कमलपदसमभिहारात् मधुकरशब्दस्य भ्रमर एव सङ्केतः।

क्वचिच्च केवलशब्दप्रमाणेन सङ्केतज्ञानं भवति। तदुक्तं साहित्यदर्पणकारेण 'आप्तोपदेशात्' इति। यथा 'अयम् अश्वशब्दवाच्यः' इति आप्तेनोक्ते तत्र प्रामाणिकत्वनिश्चयात् बालः अश्वशब्दस्य घोटके सङ्केतमवधारयति। एतत् त्रयं प्रदर्शनमात्रम्। व्याकरणादयः अप्यन्ये सङ्केतग्रहोपायाः ग्राह्याः। तदुक्तम् -

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।। " इति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धस्य वृत्तिशब्दस्य लक्षणं किम्।
२. वृत्तिशब्दस्य अपरं नाम किम्।
३. वृत्तिः कतिविधा।
४. वृत्तयः काः।
५. वृत्तेः लक्षणं किम्।
६. अभिधाशब्दस्य व्युत्पत्तिं लिखत।
७. अभिधावृत्तेः लक्षणं लिखत।
८. दर्पणकारमते अभिधावृत्तेः लक्षणं लिखत।
९. सङ्केतः कः।
१०. अभिधावृत्त्याः किं प्रतिपाद्यते।

२२.५) लक्षणावृत्तिः

आलङ्कारिकैः तिस्रः वृत्तयः स्वीकृताः। तासु लक्षणावृत्तिः अन्यतमा। मुख्यार्थस्य अर्थात् वाच्यार्थस्य बाधे तात्पर्यानुपपत्तौ वा इयं वृत्तिः प्रवर्तते। सा च लक्षणा रूढेः प्रयोजनाच्च द्विविधा। प्रस्तुतेऽस्मिन् पाठे दर्पणकारः पण्डितविश्वनाथकविराजः स्वकृतग्रन्थौ लक्षणावृत्तिं यथा प्रतिपादितवान् तथा वयं ज्ञास्यामः।

२२.६) लक्षणायाः लक्षणम्

कस्मिन्नपि वाक्ये उच्चारिते आदौ अभिधावृत्तिः प्रवर्तते। तत्र अभिधया यदि वाक्यार्थः न ज्ञायते तर्हि मुख्यार्थसम्बन्धिनं कमपि आश्रित्य यया वृत्त्या अर्थावबोधः जायते सा वृत्तिः लक्षणा इति विदग्धानाम् अभिप्रायः। लक्षणं लक्षणेति वा प्रतीतिविषयीक्रियते स्वाभिमतार्थसम्पत्तिः यया इति निर्वचनेन लक्षणाशब्दः निष्पद्यते। तस्मादुक्तं पण्डितविश्वनाथकविराजेन स्वकृतसाहित्यदर्पणे -

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता।। इति।

अत्र लक्षणे उक्तस्य बाधशब्दस्य तात्पर्यानुपपत्तिः इत्यर्थः। मुख्यार्थस्य अर्थात् अभिधेयार्थस्य तात्पर्यानुपपत्तौ रूढेः अर्थात् प्रसिद्धिवशात् प्रयोजनाद् अर्थात् उद्देश्यविशेषाद् च यया वृत्त्या मुख्यार्थेन सह सम्बद्धः अन्योऽर्थः प्रतीयते बुद्ध्यते, सा शब्दोपरि अर्पिता आरोपिता वृत्तिः लक्षणा इत्यभिधीयते। "यया अन्योऽर्थः प्रतीयतेऽसौ लक्षणा" इति लक्षणायाः लक्षणम्।

२२.६.१) प्रयोजनवती लक्षणा

उदाहरणं यथा - गङ्गायां घोषः इति। तथाहि गङ्गायां घोषः इति वाक्ये आदौ अभिधावृत्तिः प्रवर्तते। गङ्गाशब्दस्य अभिधया जलप्रवाहः इत्यर्थः प्राप्यते। तेन वाक्यस्यास्य अर्थो भवति यत् गङ्गाजलप्रवाहे घोषः प्रतिवसति इति। तत्र जले तु केवलं मीनभुजङ्गादयः प्रतिवसन्ति न मनुष्याः इति अभिधालब्धार्थस्य बाधः भवति। तन्नाम एतेन वाक्येन अर्थबोधः न जायते। तस्मादत्र अनया वृत्त्या मुख्यार्थसम्बन्धिनः ग्रहणं भवति। तत्र गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गया सह सामीप्यसम्बन्धेन युक्तत्वात् गङ्गातीरः लक्षणावृत्त्या स्वीक्रियते। तेन एनया लक्षणया मुख्यार्थस्य बाधे सति गङ्गातीरे घोषः प्रतिवसति इति मुख्यार्थाद् भिन्नः अर्थः प्रतीयते। ननु किं फलमस्याः लक्षणायाः प्रवर्तमाने इति चेदुच्यते यत् रूढेः प्रयोजनाद् वा इति। अत्र प्रकृते गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गातीरे घोषः प्रतिवसति इत्यर्थप्रतीतौ गङ्गायाः धर्माः घोषे अर्थाद् आभीरपल्लौ आरोप्यन्ते। तेन गङ्गायाः शीतत्वपावनत्वातिशयरूपाः धर्माः आभीरपल्लौ अस्तीति प्रतीयते। तेनात्र घोषाणां निवासप्रदेशः शीतत्वपावनत्वादिधर्मवान् इति प्रयोजनं फलति। अत्र इदं प्रयोजनं प्रतिपादयितुमेव इयं लक्षणा आश्रियते। अत्र प्रयोजनवती लक्षणा।

अस्याः अन्यदुदाहरणं तावत् - सिंहो माणवकः इति। अत्र माणवकः चतुष्पात्त्वविशिष्टः सिंहो न भवतीति सिंहशब्दस्य मुख्यार्थस्य बाधः। शौर्यतीक्ष्णत्वादिधर्मैः सादृश्यं सम्बन्धमाश्रित्य लक्षणावृत्तिः सिंहसदृशो माणवकः इत्यर्थं बोधयति। अत्र तीक्ष्णत्वादिधर्मः प्रयोजनम्।

२२.६.२) रूढिमूला लक्षणा

कलिङ्गः साहसिकः इत्यत्र या लक्षणा प्रवर्तते सा रूढिवशादेव। अत्र कलिङ्गशब्दे अभिधावृत्त्या तदभिधः देशः गम्यते। तेन अभिधया कलिङ्गनामको देशः साहसिकः इति अर्थः प्रतीयते। स च अनर्थकः एव। यतो हि साहसिकत्ववीरत्वादिधर्माः अचेतने देशगते वस्तुनि नैव तिष्ठन्ति। न हि अचेतने वस्तुनि चेतनधर्माः स्थातुं प्रभवेयुः, चैतन्यधर्माणां चेतने एव उपलक्षणत्वात्। तस्माद् न देशः तथाविधः

साहसिकत्वधर्मवान् स्यात् अचेतनत्वात्। तेनात्र मुख्यार्थस्य बाधः भवति। मुख्यार्थस्य बाधे कलिङ्गपदे लक्षणा प्रवर्तते। तेन तया लक्षणया तद्देशसंयुक्ताः कलिङ्गजनाः लक्ष्यन्ते। यतो हि देशग्रहणेन संयोगसम्बन्धेन तत्स्थानामपि ग्रहणं जायते। ततः कलिङ्गदेशवासी साहसिकः इति लक्ष्यार्थः प्रतीयते। देशग्रहणेन रूढेः एव तत्र वर्तमानानां बोधो जायते। तेन अत्र प्रसिद्धवशादेव लक्षणा प्रवर्तते, न तु कस्मैचित् प्रयोजनाय। तस्मादत्र रूढिमूला लक्षणा।

दर्पणकारः स्वकृतग्रन्थौ एकां शङ्काम् उत्थापयति। तद्धि - ननु काव्यप्रकाशकारः कर्मणि कुशलः इत्यत्र रूढिः वर्तते। तथाहि कुशलः शब्दस्य अभिधया कुशाल्लाति इत्यर्थः आयाति। तादृशस्यार्थस्य मुख्यार्थस्य प्रकृते बाधत्वात् दक्षरूपार्थः लक्षणया बोध्यते। तेनात्र रूढिवशादेव अयमर्थः आगतः इत्यतः अत्र रूढिमूला लक्षणा इति चेन्न, कुशग्रहणरूपार्थे व्युत्पत्या प्राप्तेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वम्। यमर्थं सर्वे स्वीकुर्वन्ति शब्दस्योच्चारिते एव स एवार्थः वाच्यार्थो भवितुम् अर्हति। ततः अत्र कर्मणि कुशलः इति वाक्ये न लक्षणा प्रवर्तिता, मुख्यार्थस्य बाधाभावात् इति साहित्यदर्पणकाराभिमतम्।

२२.६.३) काव्यप्रकाशकारमतम्

काव्यप्रकाशकारः मम्मटाचार्यः स्वकीयग्रन्थे लक्षणायाः स्वरूपं प्रकाशितवान्। तल्लक्षणं तावत् -

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।। इति।

रूढितः प्रयोजनात् वा मुख्यार्थस्य बाधे तद्योगे यया लक्षणया अन्यः अर्थः लक्ष्यते सा एव शब्दोपरि आरोपिता क्रिया एव लक्षणा इति लक्षणसमन्वयः।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. दर्पणकारोक्तं लक्षणालक्षणश्लोकं लिखत।

१२. काव्यप्रकाशकारमते लक्षणालक्षणश्लोकं लिखत।

१३. लक्षणा कतिविधा।

१४. काव्यप्रकाशकारः कः।

१५. साहित्यदर्पणं कः विरचितवान्।

१६. लक्षणा कस्य उपरि आरोपिता वृत्तिः।

१७. कस्य बाधे लक्षणा प्रवर्तते।

१८. लक्षणया लब्धार्थः किमुच्यते।

२२.७) दर्पणकारमते लक्षणाभेदाः

साहित्यदर्पणकारः पण्डितविश्वनाथकविराजः स्वकृतग्रन्थौ लक्षणायाः षोडशमुख्यभेदान् प्रदर्शितवान्। अत्र वयं तस्मिन् विषये ज्ञास्यामः। इयं लक्षणा द्विधा विभज्यते - उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति।

२२.७.१) उपादानलक्षणा

इयं प्रतिपाद्यमाना लक्षणा मुख्यार्थस्य लक्ष्यार्थस्य चोभयस्य उपादानाद् उपादानलक्षणा। तेन रूढौ उपादानलक्षणा, प्रयोजने उपादानलक्षणा चेति भेदद्वयं प्राप्तम्। तस्मादुक्तं दर्पणे -

मुख्यार्थस्येतराक्षेपे वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोऽपादानलक्षणा।। इति।

वाक्ये पदार्थप्रतिपादनावसरे अन्वयसिद्ध्यर्थं यया शक्त्या इतरस्य मुख्यार्थभिन्नस्य वा आक्षेपः उपस्थापनं वा विधीयते, यया च आत्मनः अर्थात् मुख्यार्थस्य इतरस्य तद्भिन्नस्य च बोधः भवति, सा उपादानलक्षणा इत्युच्यते। तत्र रूढौ उपादानलक्षणायाः उदाहरणं तावत् - श्वेतः धावति इति। अत्र श्वेतस्य अचेतनत्वात् तस्मिन् धावनरूपव्यापारः न सम्भवति। तस्मात् मुख्यार्थस्य बाधे लक्षणया अश्वादयः अर्थाः लक्ष्यन्ते। तेन अत्र यथा श्वेतरूपस्य मुख्यार्थस्य ग्रहणं तथा तदितरस्य अश्वार्थस्यापि उपादानं भवति। तस्मादत्र उपादानलक्षणा। प्रयोजने उदाहरणं तावत् - कुन्ताः प्रविशन्ति। कुन्तशब्दस्य वस्तु इति अभिधया लब्धः अर्थः। देशस्य प्रवेशनरूपचेतनधर्मवत्त्वं न सम्भवति। तस्मादत्र तादृशस्यार्थस्य बाधे पुरुषरूपो लक्ष्यार्थः लभ्यते। अत्रापि उभयोः ग्रहणात् उपादानलक्षणा। अत्र कुन्तादीनाम् अतिगहनत्वं प्रयोजनम्।

इयञ्च उपादानलक्षणा आरोपाध्यवसानाभ्यां द्वेधा भिद्यते। सारोपा उपादानलक्षणा साध्यवसाना उपादानलक्षणा चेति। तत्र किं नाम सारोपत्वं साध्यवसानत्वं वा इति चेदुच्यते -

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्।
सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका।। इति।

यत्र विषयविषयिणोः मध्ये विषयिणः उच्चारणं नाम पदेन उपस्थापनं भवति सा सारोपा इत्युच्यते। तस्मादुक्तं दर्पणे -

"विषयिणा अनिगीर्णस्य विषयस्य तेनैव सह तादात्म्यप्रतीतिकृत्सारोपा। इयमेव रूपकालङ्कारस्य बीजम्" इति। तत्र रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा यथा - अश्वः श्वेतः धावति इति। अत्र मुख्यार्थस्य श्वेतस्य इतरस्य अश्वस्य च ग्रहणं भवति। अत्र विषयिणः अश्वस्य उच्चारणाद् उल्लेखाद्वा सारोपा उपादानलक्षणा। प्रयोजने उपादानलक्षणा सारोपा यथा - एते कुन्ताः प्रविशन्ति इति। अत्र सर्वनाम्ना विषयिणः ग्रहणं भवति। अत्र द्वयोः उच्चारणाद् विषयिणः उल्लेखाच्च सारोपा उपादानलक्षणा। अत्र प्रयोजनं तावत् कुन्तादीनाम् अतिगहनत्वम्।

यत्र विषयिणः उच्चारणम् उल्लेखो वा न भवति सा साध्यवसाना इत्युच्यते। तस्मादुक्तं साहित्यदर्पणे -

"निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना" इति।

सा च साध्यवसाना उपादानलक्षणा रूढिप्रयोजनवशाद् द्विविधा। तत्र रूढौ उपादानलक्षणा साध्यवसाना यथा - श्वेतो धावति इति। अत्र अश्वरूपविषयिणः अनुच्चारणात् साध्यवसाना उपादानलक्षणा। प्रयोजने उपादानलक्षणा साध्यवसाना यथा - कुन्ताः प्रविशन्ति इति। अत्रापि पूर्ववद् विषयिणः सर्वनाम्नः ग्रहणाभावात् साध्यवसाना।

सा च उपादानलक्षणा सारोपा शुद्धागौणीभेदात् द्विविधा। तस्मादुक्तं साहित्यदर्पणे –

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः।। इति।

तत्र रूढौ उपादानलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा – अश्वः श्वेतो धावतीति। तत्रैव उपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा – एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानीति। अत्र तैलशब्दस्य तिलस्थस्नेहरूपः अर्थः मुख्यार्थः। तं सहायीकृत्य उपादाय वा लक्ष्यार्थरूपं सर्षपादिरूपम् अर्थं बोधयति तैलशब्दः। तस्मादत्र उपादानलक्षणा। तत्र रूढौ उपादानलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा – श्वेतो धावतीति। तत्रैव उपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा – तैलानि हेमन्ते सुखानि इति। प्रयोजने तु उपादानलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा – एते कुन्ता प्रविशन्ति इति। तत्रैव गौणी यथा – एते राजकुमाराः गच्छन्ति इति। तत्रैव प्रयोजने उपादानलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा – कुन्ताः प्रविशन्ति इति। गौण्यां तु – राजकुमाराः गच्छन्तीति। एवंप्रकारेण उपादानलक्षणा अष्टविधा इति विदग्धाभिप्रायः।

२२.८) लक्षणलक्षणा

यस्यां लक्षणायां मुख्यार्थेतरस्यैव उपलक्षणम्, न वा केवलं मुख्यार्थस्य तदुभयस्य वा। इयमेव जहत्स्वार्था इत्युच्यते। अस्याः लक्षणं तावत् साहित्यदर्पणे-

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वसिद्धये।
उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षणलक्षणा।। इति।

यत्र परस्य मुख्यार्थभिन्नार्थस्य लक्ष्यार्थस्य वा अन्वयसिद्धये अर्थोपपत्तौ वा यया शक्त्या स्वस्य नाम मुख्यार्थस्य अर्पणं त्यागो वा उपलक्ष्यते सा लक्षणलक्षणावृत्तिः इत्युच्यते। सा च रूढिप्रमाणाभ्यां द्वेधा विभज्यते। तत्र रूढौ लक्षणलक्षणा यथा – कलिङ्गः साहसिक इति। अत्र कलिङ्गशब्देन न तु तद्देशस्य अपि तु तद्देशस्थस्य मुख्यार्थभिन्नस्य परस्य वा लक्षणया ग्रहणं भवति। तत्र प्रयोजने लक्षणलक्षणा यथा - गङ्गायां घोषः इति। अत्र न गङ्गाप्रवाहरूपस्य मुख्यार्थस्य परन्तु तीररूपमर्थम् एव बुद्ध्यते। तस्मादत्र लक्षणलक्षणा। लक्षणलक्षणायाः उदाहरणं तावत् -

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे, सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्।। इति।

अत्र श्लोकेऽस्मिन् उपकृतम् इति मुख्यार्थस्य त्यागेन वैपरीत्यलक्षणया अपकृतमिति लक्ष्यार्थः बुद्ध्यते। अत्र लक्षणलक्षणा स्पष्टा प्रकाशिता।

सा च लक्षणलक्षणा आरोपाध्यवसानाभ्यां द्विविधा। तत्र लक्षणं तावत् -

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा।। इति।

श्लोकस्यास्य उपरि व्याख्यासत्त्वात् पुनरुक्तिभयात् न पुनः उल्लिख्यते। तत्र रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा - कलिङ्गः पुरुषो युध्यते इति। अत्र कलिङ्गपुरुषयोः आधाराधेयभावः सम्बन्धः। अत्र विषयिणः पुरुषशब्दस्य उल्लेखाद् इयं सारोपा। तत्रैव लक्षणलक्षणा साध्यवसाना यथा - कलिङ्गः साहसिकः इति। प्रयोजने लक्षणलक्षणा सारोपा यथा - आयुर्घृतम् इति। अत्र कार्यकारणसम्बन्धः वर्तते। प्रस्तुते घृतम् आयुतादात्म्येन गृह्यते। अत्र अव्यभिचारेण आयुष्करत्वं प्रयोजनम्। तत्रैव लक्षणलक्षणा साध्यवसाना यथा - आयुः पिबति इति।

सा च लक्षणलक्षणा सारोपा साध्यवसाना च प्रत्येकं शुद्धागौणीभेदमापाद्य द्वेधा विभज्यते। तत्र लक्षणं तावत् -

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः।। इति।

तत्र रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा - कलिङ्गः पुरुषो युध्यते इति। रूढौ सारोपायामेव गौण्याम् उदाहरणं यथा - राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति इति। राजा गौडनाम्ना प्रसिद्धस्य देशस्य इन्द्रं राजानं वा उद्धारयति इत्यर्थः। अत्र विषयिणः गौडेन्द्रपदस्य उल्लेखाद् इयं सारोपा। तत्र रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा - कलिङ्गः साहसिकः इति। गौण्यां तु - राजा कण्टकं शोधयति इति। प्रयोजने लक्षणलक्षणा सारोपा शुद्धा यथा - आयुर्घृतम् इति। गौणी च – गौर्वाहीकः इति। अत्र वाहीकशब्दस्य मुख्यार्थः यद्यपि पञ्जाबदेशः। तथापि अत्र तादृशार्थे मुख्यार्थबाधात् तत्रस्थः पुरुषः पदेनानेन ज्ञाप्यते। तत्र प्रयोजने लक्षणलक्षणा साध्यवसाना शुद्धा यथा - आयुः पिबति इति। गौण्यां तु उदाहरणम् - गौर्जल्पति इति। एवमेव लक्षणलक्षणा अष्टसु भेदेषु विभक्ता।

उपादानलक्षणा अष्टधा लक्षणलक्षणा च अष्टधा विभज्यते। एवम्प्रकारेण लक्षणा षोडिशभेदिता इति पण्डितविश्वनाथकविराजः स्वकृतसाहित्यदर्पणे लक्षणायाः भेदं विस्तरेण प्रतिपादितवान् इति शिवम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

१९. लक्षणा कतिविधा।

२०. उपादानलक्षणा कतिप्रकारिका।

२१. रूढौ उपादानलक्षणायाः साध्यवसानायाः शुद्धायाः उदाहरणं किम्।

२२. प्रयोजने लक्षणलक्षणायाः सारोपायाः गौण्याः उदाहरणं किम्।

२३. रूढौ उपादानलक्षणायाः सारोपायाः गौण्याः उदाहरणं किम्।

२४. प्रयोजने उपादानलक्षणायाः साध्यवसानायाः शुद्धायाः उदाहरणं किम्।

२५. रूढौ लक्षणलक्षणायाः साध्यवसानायाः गौण्याः उदाहरणं किम्।

२६. प्रयोजने उपादानलक्षणायाः साध्यवसानायाः गौण्याः उदाहरणं किम्।

२७. रूढौ लक्षणलक्षणायाः साध्यवसानायाः शुद्धायाः उदाहरणं किम्।

२८. प्रयोजने लक्षणलक्षणायाः साध्यवसानायाः शुद्धायाः उदाहरणं किम्।

२२.१) व्यञ्जना

आलङ्कारिकसम्प्रदाये प्रसिद्धासु वृत्तिषु व्यञ्जना इति प्रसिद्धा वृत्तिः शब्दव्यापारो वा। वि-इत्युपसर्गपूर्वकात् अञ्ज्धातोः णिच्प्रत्यये युच्प्रत्यये वा स्त्रियां टापि व्यञ्जना इति शब्दः निष्पद्यते। अञ्ज्धातुः प्रकाशनार्थकः। वि-इत्युपसर्गः विशेषरूपस्य अर्थस्य द्योतकः। तस्मात् येन व्यापारेण विशेषरूपस्य अर्थस्य प्रकाशः भवति सः व्यापारः व्यञ्जना इत्युच्यते। अयं विशेषरूपः अर्थः रमणीयः सहृदयश्लाघ्यः प्रतीयमानश्च भवति। अयमेव व्यङ्ग्यार्थः इत्युच्यते। यथा मुख्यार्थस्य बोधिका अभिधा, लक्ष्यार्थस्य च लक्षणा तथैव व्यङ्ग्यार्थस्य बोधिका भवति व्यञ्जना। अतः उच्यते साहित्यदर्पणे –

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः॥ इति। (२/३)

यथा अङ्गनासु अवयवाद्यतिरिक्तत्वेन किञ्चिद् अन्यदेव लावण्यं सहृदयनयनामृतसमं तिष्ठति तथैव वाणीषु वाच्यार्थाद् कश्चिद् भिन्नः एव व्यङ्ग्यार्थो भवति। तथाहि उच्यते ध्वन्यालोके प्रथमोद्योते आनन्दवर्धनाचार्येण -

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं बिभाति लावण्यमिवाङ्गनासु॥ इति। (१/४)

अयमेव व्यङ्ग्यार्थः व्यञ्जनया वृत्त्या बुध्यते। ननु का नाम व्यञ्जना इति चेदुच्यते साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथकविराजेन –

विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यते परः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥ इति। (२/१२)

अर्थः – अभिधा, लक्षणा तात्पर्यं चेति याः तिस्रः वृत्तयः वर्तन्ते ताः यदा स्वं स्वम् अर्थं बोधयित्वा क्षीणशक्तयः भवन्ति तदा यया वृत्त्या वाच्यलक्ष्यार्थापेक्षया कश्चिद् भिन्नः अर्थः बोध्यते सा वृत्तिः व्यञ्जना इत्युच्यते। इयं व्यञ्जना शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा, प्रकृतिनिष्ठा, प्रत्ययनिष्ठा निपातादिनिष्ठा च भवति।

यथा गतोऽस्तम् अर्कः इति एकं वाक्यम्। अत्र अभिधावृत्त्या सूर्यः अस्ताचलं प्राप्तः इति अर्थः आगच्छति। परन्तु प्रकरणभेदात् व्यञ्जनया बहवः व्यङ्ग्यार्थाः बोध्यन्ते। तथाहि क्रीडन्तं बालकं प्रति पित्रा उक्ते सति बालकः गच्छ गच्छ इति व्यङ्ग्यार्थं गृहीत्वा गृहं गच्छति। एवमेव अभिसारिकां प्रति इदम् उक्तं चेत् अभिसरणं कुरु इति व्यङ्ग्यार्थः, ब्रह्मचारिणं प्रत्युक्तं चेत् सन्ध्यावन्दनं कुरु इति व्यङ्ग्यार्थः,

चौरं प्रति उक्तं चेत् चौर्यं कुरु इति व्यङ्ग्यार्थः, आपणिकं प्रति उक्तं चेत् पण्यानि अपसार्यन्ताम् इति व्यङ्ग्यार्थः, गोपालकं प्रति उक्तं चेत् गावो निरुध्यन्ताम् इति प्रकरणभेदात् विविधाः व्यङ्ग्यार्थाः एकस्मात् एव वाक्यात् बुध्यन्ते।

प्रसिद्धः साहित्यिकः जयदेवः चन्द्रालोकस्य सप्तमे मयूखे व्यञ्जनायाः स्वरूपम् इत्थं कथयति –

वृत्तिभेदैस्त्रिभिर्युक्ता स्रोतोभिरिव जाह्नवी।
भारती भाति गम्भीरा कुटिला सरला क्वचित्॥ इति।

यथा गम्भीर-कुटिल-सरलैः त्रिभिः प्रवाहैः युक्ता गङ्गा शोभिता भवति तथैव तिसृभिःवृत्तिभिः युक्ता वाणी कदाचित् गम्भीरा कुटिला सरला च भवति। अत्र गम्भीरपदेन व्यञ्जना, कुटिलपदेन लक्षणा, सरलपदेन च अभिधा स्वीक्रियते। व्यञ्जना गम्भीरा भवति इत्यस्य तात्पर्यं तावत् – यथा वाच्यार्थः स्पष्टतया प्रतीयते व्यङ्ग्यार्थः न तथा स्पष्टतया भासते। यथा गम्भीरस्य पुरुषस्य मनोगतं सारल्येन सर्वैः अवगन्तुं न शक्यते तथैव व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानमपि न साधारणानाम्, अपि तु सहृदयानामेव भवति। अतः एतादृशस्य गम्भीरस्य व्यङ्ग्यार्थस्य बोधिका व्यञ्जना अपि गम्भीरा एव भवति।

आशाधरभट्टः पुनः अभिधायाः गङ्गानद्या सह, लक्षणायाः यमुनानद्या सह व्यञ्जनायाश्च सरस्वतीनद्या सह साम्यम् उक्त्वा वाणीं त्रिवेणीरूपेण प्रदर्शयति। यथा सरस्वती भूम्यन्तरस्था जनानाम् अगोचरा भवति, तथैव व्यञ्जना अपि साधारणानाम् अगोचरा सहृदयैकगम्या भवति। इयं च व्यञ्जना निपुणैरेव अवगम्यते। तथाहि अस्ति प्रसिद्धिः –

शक्तिं भजन्ति सरला लक्षणां चतुरा जनाः।
व्यञ्जनां नर्ममर्मज्ञाः कवयः कमना जनाः॥ इति।

२२.१.१) व्यञ्जनायाः भेदाः

व्यञ्जनावृत्तेः नैके भेदाः विश्वनाथकविराजेन साहित्यदर्पणग्रन्थस्य द्वितीये परिच्छेदे निरूपिताः। तथाहि तन्मते व्यञ्जना प्राधान्येन द्विविधा – शाब्दीमूला आर्थीमूला चेति।

शाब्दीमूला व्यञ्जना

शाब्दीमूला व्यञ्जना पुनः द्विविधा – अभिधामूला लक्षणामूला चेति।

अभिधामूला व्यञ्जना –

अभिधामूलायाः व्यञ्जनायाः लक्षणं तावत् प्रतिपादितं साहित्यदर्पणे –

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया॥ इति। (२/१४)

अर्थः – एकस्य शब्दस्य बहवः अर्थाः भवन्ति चेत् संयोगादिभिः एकस्मिन् अर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्दस्य अन्यार्थबोधे कारणीभूता वृत्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना इत्युच्यते।

उदाहरणम् –

दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा

प्रोद्योद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः।

नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्

गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्यूमावल्लभः॥ इति।

अर्थः – अयं श्लोकः उमानामिकायाः राजमहिष्याः पत्युः भानुदेवस्य स्तुतिपरकः। अतः प्रकरणवशात् अभिधावृत्त्या अयं श्लोकः भानुदेवस्यैव प्रशंसाबोधकः। परन्तु अत्र शब्दसन्निवेशः कविना तथा कृतः येन उमापतेः महादेवस्यापि बोधः भवति। अन्तिमे महादेवभानुदेवयोः मध्ये उपमानोपमेयभावः ध्वनितः भवति। तथाहि दुर्गालङ्घितविग्रहः रिपूणां दुर्गं भित्त्वा अपि तैः सह सङ्ग्रामकारी अथवा दुर्गव्यवधानं विनैव युद्धकारी, मनसिजं कामं तेजसा कान्त्या सम्मीलयन् भस्मीकुर्वन्, कामदेवात् अपि सुन्दरः इति तदर्थः, प्रोद्यद्राजकलः अधीनीकृतसर्वमहाराजः, गृहीतगरिमा प्राप्तगौरवः, भोगिभिः पुरुषैः, विष्वग्वृतः सर्वतः परिवेष्टितः नक्षत्रेशकृतेक्षणः क्षत्रियश्रेष्ठेषु अपि तुच्छबुद्धिः, गिरिगुरौ महादेवे, गाढां प्रबलां, रुचिं भक्तिं, धारयन् पृथिवीं पराक्रमेण आयत्तीकृत्य, विभूतिभूषिततनुः ऐश्वर्यादिभिः अलङ्कृतशरीरः, उमावल्लभः उमानाम्न्या राज्ञ्याः वल्लभः भानुदेवः राजति दीप्यते इति एतादृशः प्राकरणिकः अर्थः प्रथमम् अभिधया एव प्रतिपाद्यते।

परन्तु अस्य श्लोकस्य दुर्गालङ्घितविग्रहः, सम्मीलयन्, राजकलः, भोगि, नक्षत्रेशः, गिरिगुरुः, गाम्, विभूतिः, उमा चेति पदैः शङ्करस्तुतिपरकः अर्थः अपि बुध्यते। तथाहि दुर्गालङ्घितविग्रहः अर्धनारीश्वरत्वेन पार्वत्याः शरीरार्द्धशरीरः मनसिजं कामं तेजसा तृतीयनयनोत्थज्योतिषा सम्मीलयन् नाशयन् प्रोद्योद्राजकलः चन्द्रशेखरः गृहीतगरिमा ईश्वरत्वेन जगत्सु प्राप्तगौरवः, भोगिभिः सर्पैः विष्वक् सर्वतः वृतः परिवेष्टितः नक्षत्रेशकृतेक्षणः चन्द्रचक्षुः हिमालयनामके श्वशुरे अत्यन्तमनुरागम् आश्रयन् भस्मभूषितशरीरः उमापतिः शिवः गां वृषभम् आक्रम्य आरुह्य राजते शोभते इति शिवपरकः अर्थः व्यञ्जनया बुध्यते। एवम् अत्र प्रकरणेन अभिधेये उमावल्लभशब्दस्य उमानामकमहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतिरूपे अर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनया गौरीवल्लभरूपः अर्थः बोध्यते इति अभिधामूला शाब्दीव्यञ्जना।

लक्षणमूला शाब्दीव्यञ्जना –

लक्षणमूलायाः शाब्दीव्यञ्जनायाः लक्षणं तावत् साहित्यदर्पणे –

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया॥इति।

अर्थः – यस्य प्रयोजनस्य कृते लक्षणा आश्रीयते, तत्प्रयोजनं यया वृत्त्या प्रतीयते सा व्यञ्जना लक्षणामूला भवति।

उदाहरणम् – यथा गङ्गायां घोषः इति। अत्र शीतत्वपावनत्वयोः आतिशय्यं प्रयोजनम्। तच्च प्रयोजनं व्यञ्जनया वृत्त्या साध्यते। तथाहि अत्र गङ्गापदस्य प्रवाहरूपार्थं बोधयित्वा अभिधा विरता भवति। ततः गङ्गापदस्य प्रवाहरूपार्थेन घोषपदस्य अन्वयानुपपत्त्या लक्षणया वृत्त्या गङ्गापदेन तटरूपार्थस्य बोधः

भवति। एवं गङ्गापदस्य तटरूपार्थं बोधयित्वा लक्षणा अपि उपक्षीणा भवति। ततः शीतत्वस्य पावनत्वस्य च आधिक्यं यया वृत्त्या बोध्यते सा वृत्तिः भवति लक्षणमूला व्यञ्जना।

आर्थी व्यञ्जना

वक्तुः, बोद्धव्यस्य, वाक्यस्य, प्रकरणस्य, देशस्य, कालस्य, काकोः, अङ्गभङ्ग्यादिचेष्टादीनां च वैशिष्ट्यात् यया शब्दशक्त्या अन्यस्य अर्थस्य बोधः भवति सा आर्थी व्यञ्जना इत्युच्यते। तथाहि उच्यते साहित्यदर्पणे –

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः।

प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च।

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्साऽर्थसम्भवा॥ इति।

उदाहरणम् –

कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः।

केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य॥ इति।

अर्थः – एषः अनुभूयमानः कालो मधुः वसन्तकालः, पुष्पधन्वा मदनश्च कुपितः, धीरा मन्दा अत एव रमणजनितश्रमोपशमनसमर्थाः समीराः वायवः वहन्ति वान्ति। इयमपि केलिवनी अल्पोद्यानं वञ्जुलकुञ्जेन अशोकशाखावृतस्थानेन मञ्जुर्मनोज्ञा। दूरे च पतिर्भर्ता न तु प्रियः। तस्माद् अद्य किं करणीयं तत् त्वं कथय भण। अत्र वक्त्र्याः नायिकायाः मदनविह्वलत्वादिवैशिष्ट्ययोगात् एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकम् एकं प्रेषय इति अर्थः व्यज्यते।

इदं दिङ्मात्रमुदाहरणम्। अन्यानि उदाहरणानि साहित्यदर्पणादिग्रन्थान्तरेषु अन्वेष्टव्यानि।

इयम् आर्थी व्यञ्जना पुनः अर्थस्य वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपेण त्रिविधतया प्रत्येकमुक्तानां मध्ये एकैका एव त्रिविधा। तस्मात् असङ्ख्यप्रकारा इयम् आर्थीव्यञ्जना।

शङ्का - शाब्द्यां व्यञ्जनायाम् अर्थस्य, आर्थ्यामपि व्यञ्जनायां शब्दस्य उपयोगिता अस्ति। अतः किमर्थं तयोः पृथक्तया निर्देशः इति चेदुच्यते शब्दस्य अर्थस्य च व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिकारणत्वं स्वीकरणीयम्।

इयं व्यञ्जना प्रकृति-प्रत्यय-उपसर्ग-निपात-वर्णरचनादिषु अपि तिष्ठति। यथा -

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।

करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर, हतास्त्वं खलु कृती॥ इति।

अर्थः – अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलां व्याकुलयन्तं भ्रमरं प्रति दुष्यन्तस्योक्तिरियम्। हे मधुकर भ्रमर त्वं तव दंशनभयात् चलौ चञ्चलौ अपाङ्गौ नेत्रप्रान्तभागौ यस्यास्ताम्, अत एव वेपथुमतीं कम्पमानाम् अतिचपलां दृष्टिं स्पृशसि, रहस्याख्यायी इव गुप्तविषयभाषी इव कर्णान्तिकचरः श्रवणेन्द्रियसमीपचारी सन्

मृदु कोमलम् अस्फुटं वा यथा स्यात् तथा स्वनसि शब्दं करोषि, तथा करं हस्तं व्याधुन्वत्याः तवापसारणाय इत्स्ततो विलोकयन्त्याः शकुन्तलायाः रतिसर्वस्वं रतेः सुरतेच्छायाः सर्वस्वं प्रधानकारणम् अधरं दन्तच्छन्दं पिबसि दशसि अत एव वयम् अहं राजा इत्यर्थः, तत्त्वान्वेषात् किं ब्राह्मणस्य औरसकन्यात्वेन मम परिणयस्य अयोग्या अथवा तस्य क्षत्रियकन्यात्वेन मम परिणययोग्या इत्येवं तत्त्वस्य अन्वेषणात् हताः अत्यन्तम् आकुलतया मृतप्रायाः इत्यर्थः। अत्र श्लोके हताः इति प्रयुक्तम्, न तु दुःखं प्राप्तवन्तः इति प्रयुक्तम्। हताः इत्यस्य प्रयोगात् एव दुःखातिशयरूपः व्यङ्ग्यार्थः प्रतीयते। अत्र हन्धातुरूपा या प्रकृतिः तत्रैव व्यञ्जना तिष्ठति।

एवम् अन्यानि अपि उदाहरणानि ज्ञातव्यानि।

व्यञ्जनासिद्धिः – व्यञ्जना हि अभिधालक्षणादिसकलवृत्तिभ्यः भिन्ना कवि-आलङ्कारिकसम्प्रदायप्रसिद्धा अभिनवा एव वृत्तिः। इयं व्यञ्जना रस-रसाभास-भाव-भावाभासादीनां बोधाय अवश्यमेव आलङ्कारिकैः स्वीकर्तव्या। इयं च वृत्तिः प्रथमतः आनन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोकग्रन्थे प्रतिपादिता। तथाहि ईश्वरसङ्केतेन शब्दे स्थिता स्वाभाविकी वृत्तिः भवति अभिधा। इयं च अभिधा शब्दस्य वाच्यार्थमेव कथयति। लक्षणा तु प्रयोजनादिनिमित्तात् मुख्यार्थबाधमुत्पाद्य वक्त्रा एव शब्दोपरि समारोपिता कृत्रिमा वृत्तिः। व्यञ्जना तु प्रकरणवक्तृबोद्धव्यादिनिमित्तमाश्रित्य समुन्मीलिता वृत्तिः।

नियमः अस्ति शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः इति। शब्दस्य, बुद्धेः, कर्मणः च व्यापारः समाप्तश्चेत् पुनः तस्य व्यापारः न भवति इति तदर्थः। यथा देवदत्तः ग्रामं गच्छति इत्यत्र अभिधावृत्त्या आदौ सर्वेषां पदानां पृथक् पृथक् अर्थबोधः भवति। ततः वाच्यार्थमुक्त्वा अभिधा विरता भवति। ततः तात्पर्यवृत्त्या कर्तृत्वकर्मत्वादिरूपेण सर्वेषाम् अन्वये सति एकवाक्यार्थः सम्पद्यते। तात्पर्यानुपपत्तिश्चेत् लक्षणा स्वीक्रियते। यथा गङ्गायां घोषः इत्यत्र अभिधावृत्त्या गङ्गाशब्देन जलप्रवाहरूपस्य अर्थस्य बोधः भवति। घोषशब्देन च आभीरपल्लीरूपार्थस्य बोधः। एवं मुख्यार्थे ज्ञाते तात्पर्यस्य अनुपपत्तिः भवति, जलप्रवाहे आभीरपल्ल्याः अवस्थानं कदापि न सम्भवति इति कारणात्। अतः लक्षणावृत्त्या गङ्गापदं सामीप्यसम्बन्धेन स्वसम्बन्धिनं तटरूपार्थं बोधयति। ततः लक्षणया गङ्गातटे घोषः इति अर्थः भवति। एवम् अभिधा-तात्पर्य-लक्षणाख्यानां तिसृणां शक्तीनां स्वार्थबोधनेन विरमात् रसादीनां बोधनाय तुरीया काचित् वृत्तिः सर्वैः अवश्यम् अङ्गीकर्तव्या।

अभिधा न व्यङ्ग्यार्थबोधिका - अभिधा हि सङ्केतितार्थं बोधयित्वा विरता भवति। अतः तस्य रसादिव्यङ्ग्यार्थबोधने नास्ति पुनः सामर्थ्यम्। अत्र केचन आक्षिपन्ति - सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः इति। एतस्य तात्पर्यं तावत् केनचित् बलवता सैनिकेन प्रेरित एक एव बाणः एकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण रिपोर्वर्मच्छेदं मर्मभेदं प्राणहरणञ्च विधत्ते, तथा सुकविप्रयुक्तः एक एव शब्दः एकेन एव अभिधाव्यापारेण पदार्थोपस्थितिम् अन्वयबोधं व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिं च विधत्ते। अतः व्यङ्ग्यः अर्थः तेषां मते वाच्यः एव। किञ्च, विवक्षितार्थं बोधयित्वा एव अभिधा विरता भवति न ततः पूर्वम्। अतः व्यञ्जना न स्वीकर्तव्या इति केषाञ्चित् अभिमतम्। अत्र समाधानं – शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः

इति। अर्थात् वाचकस्य शब्दस्य सकृच्छाब्दबोधमुत्पाद्य पुनरभिधा अर्थान्तरबोधने असमर्था भवति इति। तेन सङ्केतितार्थमेव बोधयित्वा विरता अभिधा पुनः अर्थान्तरं न प्रकाशयति इति भावः।

तात्पर्यवृत्तिः न व्यङ्ग्यबोधिका – दशरूपककर्तुः धनिकस्य मते व्यञ्जना तात्पर्यवृत्तौ एव अन्तर्भवति। किञ्च तात्पर्यवृत्तिप्रतिपाद्यः एव व्यङ्ग्यः। ननु तात्पर्याख्या वृत्तिः पदानां सम्बन्धमात्रबोधनेन उपक्षीणा भवति। अतः सा कथं व्यङ्ग्यार्थान् बोधयेत्, कथं वा अतिरिक्तस्वरूपा च व्यञ्जना तदन्तर्गता भवति इति चेत् तेन उच्यते तात्पर्यं हि यावत्कार्यप्रसारि भवति। अर्थात् धनिकमते तात्पर्यवृत्तेः सीमा न निर्धारितः। अतः सा वृत्तिः अधिकं व्यङ्ग्यादिकमपि बोधयति इति मन्तव्यम्। अतः व्यञ्जना न स्वीकर्तव्या इति चेत् अत्रापि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः इति समाधानम्। तथाहि तात्पर्यवृत्तिरपि वाक्यघटकपदानां संसर्गमात्रं जनयित्वा नष्टसामर्थ्या सती व्यङ्ग्यार्थमुत्पादयितुं न समर्था इति भावः।

ननु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः इति न्यायस्वीकारे नास्ति काचित् राजाज्ञा। अयं न्यायः मीमांसकमतमात्रपरः। अतः अप्रामाणिकः अयं न्यायः न सर्वैः अभ्युपगन्तव्यः इति चेत् अत्रोच्यते – यदि दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेण अभीष्टार्थसिद्धिः सम्भवति तदा लक्षणा अपि न स्वीकर्तव्या भवति। किञ्च, ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी इति वाक्यश्रवणानन्तरम् अविवाहितायाः कन्यायाः पुत्रोत्पत्तिवार्ताश्रवणेन शोकः, पुत्रस्ते जातः इति वाक्यश्रवणेन ब्राह्मणस्य हर्षः उत्पद्यते। एवं हर्षशोकादिप्रतीतिः हर्षशोकादिबोधक-मुखप्रसादमालिन्यादिभिः अनुमानात् प्रतीयते। परन्तु अभिधा दीर्घदीर्घतरव्यापारात्मिका इति स्वीकारे हर्षशोकादीनामपि वाच्यत्वं स्वीकरणीयम्। परन्तु हर्षशोकादिभावानां वाच्यत्वं केनापि न स्वीकृतम्। अतः सोऽयम् इषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः इति न्यायः न स्वीकरणीयः।

लक्षणा न व्यङ्ग्यार्थबोधिका –

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः इति नियमेन गङ्गायां घोषः इत्यादौ लक्षणा तटाद्यर्थमात्रं बोधयित्वा विरता न पुनः अपि शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यार्थबोधने न सक्षमा भवति।

अतः व्यञ्जनानामिका चतुर्थी वृत्तिः अवश्यं स्वीकर्तव्या इति आयाति।

२२.१.२) व्यञ्जनावृत्तेः माहात्म्यम्

व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् सर्वथा भिन्नः एव भवति। अधस्तात् ध्वन्यालोकग्रन्थे निरूपिताः केचन श्लोकाः उदाहरणरूपेण उपस्थाप्यन्ते।

१. कदाचित् वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः –

भ्रम धार्मिक विश्रब्ध सः शुनकोऽद्य मारितस्तेन।

गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन॥ इति।

अर्थः – हालककविकृतगाथासप्तशत्यां द्वितीये शतके गोदावरीनदीतीरे कुञ्जे कृतसङ्केतायाः कुलटायाः तत्रैव प्रतिदिनपुष्पावचयनेन तत् सङ्केतभञ्जकं स्वपोषितकुक्कुरोपद्रवेणापि अनिवृत्तं धार्मिकं

प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम्। हे धार्मिक अद्य विश्वस्तः कुक्कुरोत्पाताभावेन आश्वस्तहृदयः सन् भ्रम पुष्पावचयनाय पर्यट। येन गोदावरीनद्याः यः कच्छः जलप्रायदेशः तटस्तत्र यत्कुञ्जं लतावृतस्थानं तत्र निवासिना विख्यातेन दृप्तसिंहेन यो दिनान्तरे त्वामुद्वेजयति स श्वा तव उपद्रावकः कुक्कुरः मारितः इति श्लोकार्थः। एतावद्दिनपर्यन्तं तव कुक्कुरोपद्रव एवासीत्, अद्य तु साक्षात् दृप्तः सिंह एव उपस्थितः, एवं स्थितौ यदि अद्यापि तत्र भ्रमणं करिष्यसि तदा मरणमेव भावि इति कथमपि तत्र मा भ्रम इति व्यज्यते। वस्तुतः अत्र अभिधावृत्त्या भ्रम इति विधिरेव बोध्यते। परन्तु व्यञ्जनावृत्त्या मा भ्रम इति निषेध एव व्यक्तः भवति।

२. क्वचिद् वाच्ये प्रतिषेधरूपे विधिरूपो यथा –

श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय।

म पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोः शयिष्ठाः॥ इति।

अर्थः – हालकविकृतायां गाथासप्तशत्यां सप्तमशतके ६३-तमं पद्यमिदम्। पूर्वरात्रौ सुरताय निजभ्रमेण एकास्तरणशयनविधायिनीं श्वश्रूं विधृत्य अनर्थविधायिनं प्रोषितं रात्र्यन्धत्वेन परिचायितस्वरूपम् उपपतिं प्रति स्वयं दूत्याः कुलटायाः उक्तिरियम्। अत्र शय्याया अस्मिन् पार्श्वे श्वश्रूः निमज्जति जरत्तरत्वेन निष्पन्दा शेते, अत एव ततो न किञ्चिदाशङ्कनीयम् इत्याशयः। अत्र अस्मिन् पार्श्वे अहं स्वपिमि इति शेषः। अत्र स्वापबोधकपदस्य अप्रयोगात् कुलटायाः मन्मथपीडया निद्राराहित्यं द्योत्यते। हे पथिक प्रवासिन् मम शय्यायाम् अस्मदीयास्तरणे मा निमङ्क्ष्यसि पार्श्वपरिवर्तनादिभिः इतस्ततो न विलुण्ठिष्यसि। अत्र मा शयिष्ठाः इति निषेधरूपार्थः वाच्यः, परन्तु शयिष्ठाः इति विधिरूपार्थः व्यङ्ग्यः।

३. क्वचिद्वाच्याद् विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा –

कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।

सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम्॥ इति।

अर्थः – स्वकान्ताया उपपतिदष्टमधरं वीक्ष्य रुष्टे प्रोषितागते पत्यौ निरपराधत्वबोधनाय प्रतारयन्त्याः सख्याः उक्तिरियम्। प्रियायाः स्वप्रियतमायाः सव्रणं व्रणसहितम् अधरम् अधरोष्ठं दृष्ट्वा कस्य वा पत्युः रोषो न भवति अपि तु सर्वस्यापि रोषो भवत्येव इति भावः। एतेन अस्याः न कोऽपि दोष इति व्यज्यते। हे भ्रमरसहितपद्माघ्राणशीले प्रतीपाचरणात् प्रतिकूले त्वम् इदानीं पत्युः तर्जनां भ्रमरदंशनजन्यवेदनां च सहस्व इति श्लोकार्थः। अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उद्देश्या तथा भ्रमरेणास्य अधरो दष्टः न पुनरुपपतिना इति व्यङ्ग्यार्थबोधे कान्त उद्देश्य इति विषयभेद इत्यर्थः। किञ्च अत्र ममैवं वैदग्ध्यम् इति प्रतिवेशिनी विषयः, इदं मया समाहितं पुनरेवं चेत् त्वया एव समाधेयम् इति उपपतिः विषयः, भ्रमरेण अस्याः अधरः खण्डितः, न तु भर्त्रा इति त्वया ईर्ष्या न विधेया इति सपत्नी विषयः, सरलतरेयं न किञ्चित्प्रपञ्चं जानाति इत्यस्य साध्वीविषयः, नान्यथा शङ्कनीया इत्यस्य श्वश्रूः विषयः इत्येवं विषयभेदेन व्यङ्ग्यार्थाः अपि भिन्ना भिन्नाः भवन्ति।

एवं वाच्यार्थात् सर्वथा भिन्नस्य व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतिपादनाय व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिः अवश्यम् आलङ्कारिकैः अङ्गीकर्तव्या इत्येव आयाति।

पाठगतप्रश्नाः-४

२९. व्यञ्जनायाः लक्षणं लिखत।

३०. व्यञ्जना मूलतः कतिविधा।

३१. शाब्दीमूला व्यञ्जना कतिविधा। ताः काः।

३२. लक्षणा व्यङ्गार्थबोधिका अस्ति न वा।

३३. अभिधा व्यङ्गार्थबोधिका अस्ति न वा।

२२.१०) तात्पर्यवृत्तिः

आलङ्कारिकैः मुख्यतया तिस्रः एव वृत्तयः अङ्गीकृताः। परन्तु तात्पर्याख्या अन्यैका वृत्तिः वर्तते इति केषाञ्चन विदुषाम् अभिप्रायः। तत्र साहित्यदर्पणकारः पण्डितविश्वनाथकविराजः अन्यतमत्वं भजते। साहित्यदर्पणकारः तात्पर्यवृत्यङ्गीकरणे किं ब्रूते इति वयम् अस्मिन् पाठे पश्यामः।

२२.१०.१) तात्पर्यवृत्तेः लक्षणम्

साहित्यदर्पणकारमते अभिधया लब्धः अर्थः वाच्यार्थः इत्युच्यते। अत्र कश्चन संशयः ग्रन्थकारैः उच्यते। ननु अभिधया अस्मात् शब्दाद् अयमर्थो बोद्धव्यः इत्याकारकं ज्ञानं भवति। तेन अभिधावृत्त्या प्रतिपदम् अर्थस्तु ज्ञायते परन्तु वाक्ये पदसमूहत्वात् पदानां परस्परम् अर्थावगते सति तेषां पदार्थानाम् अन्वयेन पूर्णवाक्यार्थज्ञानं तु न सम्भवति। यतो हि अभिधावृत्तिः पदस्य अर्थं प्रतिपाद्य एव विरता भवति। न हि विरतः कश्चित् पुनः कार्ये प्रवर्तेत। शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावः इति न्यायेन न हि विरतया अभिधया पुनः वाक्यार्थावबोधः सम्भवेत्। ननु पदार्थानां ज्ञान जाते सति कथं वाक्यार्थप्रतीतिः इति चेदुच्यते यत् तात्पर्याख्यया वृत्त्या एव पदार्थानां मध्ये अन्वयसम्पादनेन पूर्णवाक्यता सिद्ध्यति। तस्मात् इयं विलक्षणा वृत्तिः तात्पर्याख्या अङ्गीकार्या एव।

तात्पर्यवृत्तेः दर्पणग्रन्थोक्तं लक्षणं तावत् -

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने।
तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे॥ इति।

परे भाट्टमीमांसकाः प्राचीननैयायिकाश्च, पदार्थानाम् अभिधया लक्षणया वा उपस्थितानाम् अर्थानाम्, अन्वयबोधने परस्परं यथासम्भवं सम्बन्धबोधने,तात्पर्यार्थं तात्पर्याख्यां वृत्तिं आहुः उक्तवन्तः विचक्षणाः इति श्लोकस्यास्य सरलार्थः।

उदाहरणं तावत् - शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् इति। अत्र शरीरपदे अभिधया स्थूलदेहः इत्यर्थः लभ्यते, आद्यम् इत्यस्य प्रथमम् इत्यर्थः, खलु इति निश्चयार्थकम् अव्ययपदम्। धर्मसाधनम् इत्यस्य अभिधया धर्मस्य प्राप्तये उपायीभूतम् इत्यर्थः आगच्छति। एवं सति न अर्थविवेकः जायेत। तस्मात् अत्र तात्पर्यवृत्त्या पदार्थानाम् अन्वयेन एकवाक्यार्थः आगच्छति - शरीरमेव धर्मस्य प्राप्तये प्रथमं उपायभूतम् इति। इत्थम् अर्थप्रतीतौ इयं वृत्तिः अपेक्षते। तस्मात् इयं तात्पर्यार्थवृत्तिः स्वीकार्या।

२२.१०.२) तात्पर्यवृत्त्याः अङ्गीकरणे सम्प्रदायभेदाः

अत्र विद्यते वैमत्यं मीमांसकानां मध्ये अस्याः वृत्तेः स्वीकारप्रसङ्गे। अत्र पक्षद्वयं समापतति। तच्च – अन्विताभिधानवादिनः अभिहितान्वयवादिनः च।

अन्विताभिधानवादः

प्राभाकराः गुरवो वा अन्विताभिधानवादिनः इत्युच्यन्ते। तथाहि एतेषां नये तात्पर्यवृत्तेः प्रयोजनं नास्ति। तथाहि "सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः" इति न्यायेन अभिधायाः यावत्कार्यप्रसारित्वात् तया एव अभिधावृत्त्या पदार्थाः परस्परम् अन्विताः भूत्वा एव अभिहिताः भवन्ति। तेन तेषां पदानाम् अन्वयपूर्वकमेव अर्थप्रतीतौ पुनः अन्वयबोधनं नापेक्षते। तन्मते आदौ क्रियाकारकयोः मध्ये अन्वयबोधो जायते। तत्पश्चात् पदविशेषसमभिव्याहारात् विशेषस्मृतिः उत्पद्यते। तथाहि अन्वितघटे एव घटपदस्य शक्तिः। शाब्दबोधे तु आकाङ्क्षादिवशात् वृत्तितादिविशेषरूपमेव भासते। अतः तात्पर्या वृत्तिः नापेक्षते इति तेषाम् अभिप्रायः।

अभिहितान्वयवादः

भाट्टाः अभिहितान्वयवादिनः इत्युच्यन्ते। तेषां नये अभिधया केवलं पदार्थाः एव उपलभ्यन्ते, न तु पदार्थानाम् अन्वयबोधने अभिधायाः क्षमत्वम्, तस्याः अर्थप्रतिपादनानन्तरं विरमणात्। तस्मात् अन्वयबोधने तात्पर्या वृत्तिः अपेक्षिता एवेति तेषामभिप्रायः। अतः तात्पर्यवृत्तिः अङ्गीकार्या एव।

दर्पणकाराभिमतम्

साहित्यदर्पणकारः पण्डितविश्वनाथकविराजः भाट्टानाम् अर्थात् अभिहितान्वयवादिनां मतमेव स्वीकरोति। तन्नये पदार्थबोधः नाम क्रियाकारकयोः मध्ये सम्बन्धः इति तु सत्यम्। परन्तु केवलम् अन्विते एव शक्तिः कुतः, क्रियाकारकयोः मध्ये सम्बन्धज्ञानसमयेऽपि अन्वयो जायते। तेन तत्र अन्वयसम्भवात् तत्र अभिधा प्रवर्तिता एव। अभिधा तथाविधम् अर्थं प्रतिपाद्य विरता। पुनः अन्वितेऽपि सा न प्रवर्तेत। ततः विशेषरूपं न अवभास्यते पुनः अभिधायाः प्रवृत्त्यनसम्भवात्। तदा तात्पर्यवृत्त्या एव वाक्यार्थः अवगम्यते। तस्मात् तात्पर्या वृत्तिः अङ्गीकार्या इति साहित्यदर्पणकारस्य पण्डितविश्वनाथकविराजस्य मतम् इति शिवम्॥

पाठगतप्रश्नाः-६

३४. साहित्यदर्पणस्थं तात्पर्यवृत्तिलक्षणं लिखत।

३५. तात्पर्यवृत्तिप्रसङ्गे उक्तस्य पक्षद्वयस्य नाम किम्।

३६. दर्पणकारः कं मतम् अङ्गीकरोति।

३७. के अन्विताभिधानवादिनः।

३८. के अभिहितान्वयवादिनः।

पाठसारः

साहित्यशास्त्रे वृत्तिः अत्यन्तं सुप्रसिद्धा विद्यते। वृत्तेः भेदम् अवलम्ब्य विदुषां मतपार्थक्यं दरीदृश्यते। सा च वृत्तिः त्रिविधा चतुर्विधा वा। अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना, तात्पर्यम् इति भेदात्। का नाम अभिधा। शब्दो येन व्यापारेण वृत्त्या वा लोकप्रसिद्धम् अर्थं बोधयति स व्यापारो वृत्तिर्वा अभिधा इत्युच्यते। आचार्यमम्मटेन तस्य काव्यप्रकाशग्रन्थे अभिधालक्षणं निरूपितं– "स मुख्याऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते" इति। यथा घटमानय इति एकं वाक्यं श्रुतम्। ततः परम् अभिधावृत्त्या घटशब्दस्य कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः इति अर्थः बोध्यते। प्रकृते घटशब्दस्य सङ्केतितार्थः कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः। यतो हि अस्मात् घटशब्दात् कम्बुग्रीवादिमान् पिण्डः इति अर्थः बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छा वर्तते। एवमेव आनय इत्यस्य अपि अभिधावृत्त्या आनयनरूपक्रियां बोधयति। एवञ्च मुख्यार्थप्रतिपादिकां वृत्तिम् आलोच्य लक्षणावृत्तिः आलोच्यते। आलङ्कारिकैः बहुधा आद्रियमानेषु विषयेषु अन्यतमा इयं वृत्तिः, तत्रापि च लक्षणा वृत्तिः। यदा अभिधया मुख्यार्थे प्रतिपादितेऽपि वाक्यस्य अर्थावगमः न भवति तदा इयं लक्षणा वृत्तिः प्रवर्तते। सा मुख्यार्थेन सह केनापि सम्बन्धेन सम्बद्धं कमपि भिन्नम् अर्थं लक्षयति। सः एव लक्ष्यार्थः इत्युच्यते। सा च लक्षणा पुनः अशीतिप्रकारा। तन्मध्ये षोडशभेदाः एव मुख्याः। पण्डितविश्वनाथकविराजः स्वकृतसाहित्यदर्पणे लक्षणायाः षोडशभेदान् विस्तरशः प्रतिपादितवान्। प्रस्तुतपाठेऽस्मिन् तन्मतानुसारेण लक्षणायाः भेदाः प्रदर्शिताः। साहित्यशास्त्रे व्यञ्जना अत्यन्तं प्रसिद्धा वृत्तिः। अभिधा, लक्षणा तात्पर्यं चेति याः तिस्रः वृत्तयः वर्तन्ते ताः यदा स्वं स्वम् अर्थं बोधयित्वा क्षीणशक्तयः भवन्ति तदा यया वृत्त्या वाच्यलक्ष्यार्थापेक्षया कश्चिद् भिन्नः अर्थः बोध्यते सा वृत्तिः व्यञ्जना इत्युच्यते। इयं व्यञ्जना शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा, प्रकृतिनिष्ठा, प्रत्ययनिष्ठा निपातादिनिष्ठा च भवति। आलङ्कारिकैः यद्यपि तिस्रः एव वृत्तयः स्वीकृताः तथापि इयं तात्पर्याख्या वृत्तिः अवश्यम् अङ्गीकरणीया इति साहित्यदर्पणकारस्य मतम्। तत्र कारणं तावत् - अभिधावृत्त्या पदानाम् अर्थाः ज्ञायन्ते। परन्तु केवलं पदार्थाः ज्ञाताश्चेदेव न पूर्णावाक्यार्थावबोधो जायेत। तस्मात् पूर्णवाक्यार्थप्राप्तये या वृत्तिः अपेक्षते सा तात्पर्याख्या। प्रकृते पाठे तु वृत्तिचतुष्टयं समाश्रित्य आलोचना विहिता।

पाठान्तप्रश्नाः

१. अभिधावृत्तिम् अवलम्ब्य लघुप्रबन्धं लिखत।
२. वृत्तिम् अवलम्ब्य लघुप्रबन्धं लिखत।
३. अभिधावृत्तेः लक्षणं संक्षेपेण विवृणोतु।
४. वृत्तेः प्रकारभेदम् अवलम्ब्य लघुप्रबन्धं लिखत।
५. सङ्केतग्रहणं कथं सम्भवति।
६. लक्षणां वर्णयत।
७. रूढिमूलां प्रयोजनवतीं च लक्षणां प्रतिपादयत।
८. लक्षणायाः षोडशभेदान् विस्तरेण वर्णयत।
९. उपादानलक्षणां सभेदं सोदाहरणञ्च प्रतिपादयत।
१०. लक्षणलक्षणां तद्भेदांश्च विस्तरेण सोदाहरणं वर्णयत।
११. व्यञ्जनावृत्तिं संक्षेपेण विवृणोतु।
१२. आर्थीव्यञ्जनां संक्षेपेण विवृणोतु।
१३. शाब्दीव्यञ्जनां संक्षेपेण विवृणोतु।
१४. तात्पर्यवृत्तिं सोदाहरणं परिचाययत।
१५. दर्पणस्थं तात्पर्यवृत्तिलक्षणं सोदाहरणं व्याख्यात।
१६. तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारे पक्षद्वयं तन्मतञ्च प्रतिपादयत।
१७. साहित्यदर्पणकारमतं स्पष्टीकुरुत।
१८. तात्पर्यवृत्तिः किम् अङ्गीकार्या उत न इति सप्रमाणं विवृणुत।
१९. अन्विताभिधानवादं विस्तरेण प्रतिपाद्य कथं तात्पर्यवृत्तिः न अङ्गीकार्या इति व्याख्यात।
२०. अभिहितान्वयवादं विस्तरेण प्रतिपाद्य कथं तात्पर्यवृत्तिः स्वीकार्या एव इति प्रतिपादयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. परार्थाभिधानं वृत्तिः।
२. शक्तिः।
३. चतुर्विधा।
४. अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना, तात्पर्यः चेति।
५. अर्थबोधं प्रति अनुकूलः कश्चिद् व्यापारो वर्तते, स व्यापारः वृत्तिः।

वृत्तिपरिचयः

६. अभिपूर्वकाद् धा-धातोः अङ्-प्रत्ययेन अभिधाशब्दोऽयम् निष्पन्नः।

७. "स मुख्याऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते" इति।

८. "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनात् अग्रिमाभिधा"इति।

९. अस्माच्छब्दादयमर्थः बोद्धव्यः इतीश्वरेच्छा सङ्केतः।

१०. वाच्यार्थः।

११. मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता।।

१२. मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया।।

१३. द्विविधः।

१४. मम्मटाचार्यः।

१५. पण्डितविश्वनाथकविराजः।

१६. शब्दस्य उपरि।

१७. मुख्यार्थस्य।

१८. लक्ष्यार्थः।

१९. द्विविधा, उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च।

२०. अष्टप्रकारिका।

२१. श्वेतः धावति इति।

२२. गौर्वाहीकः इति।

२३. एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि इति।

२४. कुन्ताः प्रविशन्ति इति।

२५. राजा कण्टकं शोधयति इति।

२६. राजकुमाराः गच्छन्ति इति।

२७. कलिङ्गः साहसिकः इति।

२८. आयुः पिबति इति।

२९. विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यते परः।

३०. सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥ इति।

३१. द्विविधा।

३२. द्विविधा। अभिधामूला लक्षणामूला चेति।

३३. नास्ति

३४. नास्ति।

३५. तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने।
तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे॥

३६. अभिहितान्वयवादपक्षः, अन्विताभिधानवादपक्षः च।

३७. अभिहितान्वयवादमतम्।

३८. प्राभाकराः।

३९. भाट्टाः।

॥ इति द्वाविंशः पाठः ॥